

## યોગ—મીમાંસા

[ પ્રસ્તુત લેખ એક વિદ્વાન્ મુનિવર્યશ્રીની નોંધ ઉપરથી સંગ્રહિત છે. તેમાં મેં કેટલાક શબ્દો તથા વાક્યોનો યથાસ્થાને ઉમેરો કરી યથામતિ સંકલના કરી મૂકેલ છે. પોતાની વાસ્તવિક દશાનું જ્ઞાન કરાવે તેવો અતીવ ઉપયોગી જાણાયાથી આ લેખ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરાય છે. યોગ પરત્વે શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ અબાધિત વિમર્શ-વિશિષ્ટ વિચારને સ્થાન હોઈ લેખનું નામ ‘યોગ-મીમાંસા’ રાખ્યું છે. —સં.]

‘મુક્ત્યેષ જોયણામો જોગો’ જેના યોગે આત્માનું મુક્તિ સાથે બરાબર યોજન થાય, તે ‘યોગ’ કહેવાય છે. એ આચારરૂપ પણ હોય અને પરિણામરૂપ પણ હોય. જે આચારરૂપ યોગ છે, તે કર્મયોગ કહેવાય છે અને જે પરિણામરૂપ યોગ છે તેને જ્ઞાનયોગ કહેવાય છે. કર્મયોગમાં આચારની મૂખ્યતા અને પરિણામની ગૌણતા છે અને જેમાં માત્ર પરિણામની જ મૂખ્યતા છે તે જ્ઞાનયોગ કહેવાય છે. કર્મયોગમાં શુભ ઉપયોગની દશા હોય છે, જેને સવિકલ્પક દશા કહેવાય છે : અથવા તો પ્રવૃત્તિમાર્ગ (અસત્થી નિવૃત્તિ અને સત્માં પ્રવૃત્તિ) યા તો ભેદોપાસના કહેવાય છે, કે જેમાં જગત્ માત્રથી પોતાનો આત્મા ભિન્ન રૂપે છે—એવું ધ્યાન કરાય છે. ચોથા ગુણસ્થાનકથી આરંભી યાવત્ સાતમા સુધી શુભોપયોગ યા તો ભેદોપાસનાની મૂખ્યતા હોય છે. બાદ અભેદોપાસનાનો એટલે કે—પરમાત્મા સાથે આત્માનો અભેદ સિદ્ધ કરવા આરંભ થાય છે. એટલે કે—નિરંજનનિરાકાર પરમાત્માનું જે ધ્યાન તે આઠમા ગુણસ્થાનકથી શરૂ થાય, એને જ અભેદોપાસના

અથવા નિવૃત્તિમાર્ગ કહેવાય છે; કે જેમાં બાહ્ય આવશ્યકાદિ ક્રિયાઓ પણ હોતી નથી, માત્ર સમતા યા તો નિર્વિકલ્પક સમાધિ હોય છે. નિર્વિકલ્પક એટલે માનસિક વૃત્તિઓનો સંપૂર્ણ નિરોધ, જેને ‘શુદ્ધ ઉપયોગ’ કહેવાય છે. એ દશા આઠમાથી બારમા ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે. જેના અંતે ‘ઉભગરદશા’ અથવા તો ‘પ્રાતિભ’ નામનું અનુભવજ્ઞાન થાય છે અને જેના પ્રતાપે કેવળજ્ઞાનરૂપ બ્યોતિ પ્રગટ થાય છે. એ નિવૃત્તિમાર્ગને જ ‘ધર્મમેધ સમાધિ’ યા તો અસંગાનુષ્ઠાન કહેવાય છે.

યોગના બીજા પણ અનેક ભેદો છે. સ્થાન, વર્ણ, અર્થ આલંબન અને અનાલંબન. પ્રથમના બે ‘કર્મયોગ’ છે, બ્યારે બાકીના ત્રણ ‘જ્ઞાનયોગ’ છે. આ યોગની શુદ્ધ પ્રણિધાન, પ્રવૃત્તિ, વિધનજય, સિદ્ધિ અને વિનિયોગરૂપ શુદ્ધ આશય પંચક દ્વારા થાય છે. એ જ પ્રકારે અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિસંક્ષયરૂપ યોગના પાંચ ભેદ છે. એમાં વૃત્તિસંક્ષયના બે ભેદ છે. ચિત્તવૃત્તિસંક્ષય (જે બારમે ગુણસ્થાનકે સિદ્ધ થાય છે.) અને યોગવૃત્તિસંક્ષય (જે ચૌદમે ગુણસ્થાનકે સિદ્ધ થાય છે.) તેવી જ રીતિએ ઇચ્છા, શાસ્ત્ર અને સામર્થ્યરૂપ ત્રણ ભેદો છે, જેમાં ઇચ્છાયોગ પ્રાયઃ ચતુર્થથી, શાસ્ત્રયોગ પંચમથી સપ્તમ પર્યંત અને સામર્થ્યયોગ અષ્ટમ ગુણસ્થાનકથી શરૂ થાય છે. એ સામર્થ્યના પણ ધર્મસંન્યાસ અને યોગસંન્યાસરૂપ બે ભેદ છે. ચિત્તવૃત્તિના પૂર્ણ નિરોધને ધર્મસંન્યાસનું ફળ કહેવાય છે. ધર્મસંન્યાસ એટલે ક્ષાયોપશમિક ધર્મોનો

સંન્યાસ-ત્યાગ અને ક્ષાયિક ધર્મોના આઠમા ગુણસ્થાનકથી પ્રાદુર્ભાવાર્થે પ્રયાસ. યોગસંન્યાસ એટલે સંપૂર્ણ કાયિક વૃત્તિનો નિરોધ, જેને ‘ અયોગિ દશા ’ કહેવાય છે, જે શૈલેશીકરણનું કળ છે. એ જ રીતિએ તે તે યોગમાં પ્રવેશ કરવા મિત્રા આદિ આઠ દૃષ્ટિ ( શુદ્ધ પરિણામજન્ય વિશેષ યોધ ) એ પણ યોગ જ છે. આ યોગોની પ્રાપ્તિનું કારણ તે તે અનુષ્ઠાન છે. જેના પ્રીતિ, ભક્તિ, વચન અને અસંગ-આ ચાર નામે છે. પૂર્વોક્ત સ્થાનાદિના ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થિરતા તથા સિદ્ધિ કાર્ય છે અને એના પણ પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ અને અનુકંપા કાર્ય છે.

યોગનો વાસ્તવિક કાળ સંયમદશાનો કાળ છે. તે પૂર્વે ઉપચારથી યોગદશા માની શકાય. સમ્યગ્દર્શનના અસ્તિત્વમાં મૂખ્યતયા પ્રીતિ અને ભક્તિ અનુષ્ઠાન હોઈ શકે તથા શાસ્ત્રયોગની સન્મુખતા સંભવી શકે. આમ છતાં અપુનર્જંધકદશાથી પણ યોગનો પ્રારંભકાળ માની શકાય, પણ તે પૂર્વમાં તેા અસંભવિત જ ગણાય. જ્યાં સુધી જીવ ચરમાવર્તી અને નહિ, ત્યાં સુધી એને યોગની દશા પ્રાપ્ત જ ન થાય, એટલું જ નહિ બદકે યોગ્યતાની પણ પ્રાપ્તિ થાય નહિ. વધુમાં યોગની દૃષ્ટિએ વાસ્તવિક યોગદશાનું શ્રવણ કરવાની પણ યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય નહિ. તદ્વિષયિણી જિજ્ઞાસા પણ ચરમાવર્તમાં જ થાય.

જે જીવ ચરમાવર્તમાં-છેલ્લા પુદ્ગલપરાવર્તમાં હોય, સંસારથી સ્વાભાવિક ઉદ્વિગ્ન હોય, તીવ્રભાવે પાપકર્તા ન હોય, સર્વત્ર ઉચિત પ્રવૃત્તિમંત હોય, અસદ્ભિનિવેશી ન

હોય અને શાસ્ત્રદષ્ટિએ આન્તરધર્મની અપેક્ષાએ ધર્મનો જિજ્ઞાસુ તથા અર્થી હોય, તે અપુનર્મધક કહેવાય.

દષ્ટિ બે પ્રકારની છે. એક ઓઘદષ્ટિ અને બીજી વાસ્તવિકદષ્ટિ યા યોગદષ્ટિ. જે પ્રકાશ ગાઢ મિથ્યાત્વના સહકારથી અત્યંત આચ્છાદિત થયેલ છે અને એથી જ જેમાં વિષયોસનો અતિ સંભવ છે, વિષયોસ જ છે, તે ‘ઓઘદષ્ટિ’ કહેવાય છે; કે જેમાં જગત્ મુંઝાયું છે. જ્યારે જેમાં ચરમ યથાપ્રવૃત્તિકરણના પ્રભાવે મિથ્યાત્વનો વેગ મંદ પડ્યો છે અને એથી અદ્ય પણ વિશુદ્ધ પ્રકાશ પથરાયો છે, તે ‘વાસ્તવિકદષ્ટિ’ કહેવાય છે. એમાં પણ અંશથી પણ મિથ્યાત્વના સંપર્કથી રહિત પ્રકાશ તો સ્થિરાદિ છેલ્લી ચાર શુદ્ધદષ્ટિ જ કહેવાય છે.

અપુનર્મધક દશાના વિકાસમાં દષ્ટિનો પણ વિકાસ થાય છે. આમ છતાં એ દષ્ટિ અવિશુદ્ધ હોય છે, કારણ-મંદ હોવા છતાં મિથ્યાત્વના સંપર્કથી કલુષિત થયેલ છે. એ દશામાં મિત્રાદિ પહેલી ચાર દષ્ટિઓ હોય છે. સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ અનંતર શુદ્ધદષ્ટિઓનો લાભ થાય છે. તેનો અવધિકાળ કેવળજ્ઞાનની સીમા સુધી છે.

સમ્યગ્દર્શનની ઉપલબ્ધિ બાદ ‘અપરતત્ત્વ’ની (સમવસરણમાં વિરાજમાન શ્રી જિનેશ્વરદેવનું રૂપ તે અપરતત્ત્વ કહેવાય છે.) જિજ્ઞાસા દિદેક્ષા થાય છે, જેની સફળતા સમમ ગુણુસ્થાનકે પૂર્ણરૂપે થાય છે. એ દશામાં પ્રવૃત્તિમાર્ગની યા તો શાસ્ત્રયોગદ્વારા ભક્તિમાર્ગની તથા વચ્ચનાનુષ્ઠાનની મૂખ્યતા હોઈ વાસ્તવિક નિરંજનનિરાકાર

સ્વભાવી પરમાત્મસ્વરૂપ પરતત્ત્વની જિજ્ઞાસાવડે દિદશા થતી નથી. આમ છતાં શાસ્ત્ર-સાપેક્ષતાએ તે ધ્યાનની પૂર્વભૂમિકા માનવામાં હરકત નથી. ચતુર્થથી સપ્તમ ગુણસ્થાનક પર્યંત સાલંબન દશાનું પ્રાધાન્ય હોય છે. એથી ત્યાં સુધી સ્થાનાદિ ચાર યોગો, તથા પ્રીતિ, ભક્તિ, વચનાનુષ્ઠાન, અધ્યાત્મ-ભાવના, અને ધ્યાનયોગ, તથા ઇચ્છા, શાસ્ત્રયોગનું પ્રાબલ્ય અને ક્ષાયોપશમિક ભાવનું અસ્તિત્વ હોય છે.

શાસ્ત્રયોગદ્વારા વચનાનુષ્ઠાનની ક્ષાયોપશમિક ભાવે પૂર્ણાહુતિ થયા બાદ આત્મા અતીવ નિર્મળ અને સંસ્કારી બની જાય છે; તેથી જ એ જેમ પ્રાથમિક દંડપ્રેરિત ભ્રમિ-દંડજન્ય છતાં પુનઃ દંડની નિરપેક્ષતાએ જ ઘટજનનમાં સ્વતઃ વ્યાપૃત બની ઘટને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ શાસ્ત્રયોગની નિરપેક્ષતાએ જ વચનાનુષ્ઠાનની ઉપાસના વિના જ સ્વતઃ શાસ્ત્રયોગજનિત આત્મસાત્ભૂત સંસ્કારદ્વારા ક્ષાયોપશમિક પણ ગુણોનો વિધ્વંસ કરવા પ્રયાસ આદરે છે; જે સમયે એને આવશ્યકાદિ બાહ્ય અનુષ્ઠાનોની આવશ્યકતા રહેતી જ નથી. માત્ર સમભાવમાં કે અલેહ ઉપાસનાના યા તો શુદ્ધ નિજ ઉપયોગમાં જ રમણતા રહે છે, જેના પ્રતાપે એ અસંગ અનુષ્ઠાનરૂપ બની જાય છે: અને એથી શાસ્ત્રમાં જે રીતિએ સિદ્ધ પરમાત્માનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું હોય, તે રીતિએ પરતત્ત્વની સકલ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થઈ નિર્વિકલ્પક દશા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે; જેના પ્રતાપે રત્નત્રયરૂપ ગુણ તન્મય-આત્મસાત્ બની જાય છે. એ દશામાં અપરતત્ત્વના સામ-ર્થ્યથી પરતત્ત્વની દિદક્ષા તીવ્ર હોય છે. એને ફલિભૂત કરવા

માટે અરુણોદયકલ્પ પ્રાતિભજાનની અનુભવજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ એ સમયે થઈ જાય છે. એ દશાના કાળને ‘ધર્મસંન્યાસ’ યા તો ‘ચિત્તવૃત્તિસંક્ષય’ રૂપ ‘સામર્થ્યયોગ’નો કાળ કહેવાય છે. બાદ પરમાત્માના સ્વરૂપના આવિષ્કાર કાળને ક્ષણ-કાળ કહેવાય છે. એ કાળમાં કેઈ પણ ધ્યાન હોતું જ નથી. ત્યાર બાદ ‘પૂર્ણ’ જ્યોતિસ્વરૂપ આવિષ્કારાર્થે જે ધ્યાન કરાય અને સર્વથા યોગના નિરોધરૂપ જે ક્ષણ આવે, તેને ‘સર્વ સંન્યાસ’ યા તો કાયિકવૃત્તિ નિરોધરૂપ ‘સામર્થ્ય યોગ’ કહેવાય છે; જેને ‘અયોગ’ પણ કહેવાય છે. જેના અસ્તિત્વમાં ઔપાધિક સર્વ ગુણોનો વિધ્વંસ થાય છે અને ‘પૂર્ણબ્રહ્મ’નો અનંત ગુણમય જ્યોતિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે; જેને ઇતર દર્શનકારો ‘નિર્ગુણબ્રહ્મ’ કહે છે અને જ્યોતિમાં જ્યોતિનો સમાવેશ કહે છે-અભેદ કહે છે. વસ્તુતઃ એ દશામાં સાહજિક અનંત ગુણોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.

યોગપ્રાપ્તિની મૂળ ભૂમિકા અપુનર્બંધક દશા છે. યદ્યપિ અપુનર્બંધકાર્દિને પણ જેઓ મિથ્યાત્વની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો માત્ર એક જ વાર બંધ કરે, તે ‘સકૃદ્બંધક’ અને ન કરે તે ‘અપુનર્બંધક’ કહેવાય છે. સકૃત્બંધક જીવ પણ અપુનર્બંધકની યોગ્યતા સંપાદક છે, જેનો સંસાર દોઢ-પુદ્ગલપરાવર્ત હોય છે. તે જો કે ચરમાવર્તને પામેલો નથી, કિન્તુ સમીપવર્તી હોવાથી ભાવિમાં પામવાની તેની યોગ્યતા છે. અનંતા પુદ્ગલપરાવર્ત ખપાવી આ સ્થિતિએ-ચરમાવર્તની સામીપ્યમાં પહોંચવું એ પણ વિરલ જીવોમાં સંભવિત છે. જો કે એનું અનુષ્ઠાન તો અપ્રધાન જ છે, છતાં

ભગવાન શ્રી જિનેશ્વરદેવના વ્યવહારવડે અર્થાત્ સદ્ગુણાનના અભ્યાસરૂપ ક્રિયાએ કરી અને ગીતાર્થ શુર્વાદિની પારતંત્ર્યતાએ લાવિમાં એ અપવર્તનશીલને યોગ્ય થવાથી ક્રમિક શુદ્ધિનું પાત્ર બની શકે છે. એ જીવોને દ્રવ્યસમ્યક્ત્વ અને દ્રવ્યદીક્ષાની પ્રાપ્તિ કરાવી સુક્તિમાં મોકલ્યાનો શાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ છે, તથાપિ મૂખ્યત્વે યોગની ભૂમિકાનો પ્રારંભકાળ અપુનર્બંધક દશાથી છે અને એ જ મૌનીન્દ્ર વ્યવહારમાર્ગને અર્થાત્ માર્ગમાં પ્રવેશને યોગ્ય છે. એ અપુનર્બંધક જૈન પણ હોઈ શકે અને ઈતર પણ હોઈ શકે. શુદ્ધ અનુધાનકારી જીવોના નિરીક્ષણથી જેઓના માનસમાં તે સદ્ગુણાનકારી જીવો પ્રત્યે આદર અને બહુમાન પ્રગટ થાય તથા ભવ-ઉદ્દેશ સહિત શુદ્ધાનુધાનકરણની ઇચ્છા થાય, તે જીવો અપુનર્બંધક દશાને પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે કે-એ જીવો લોકોત્તર ધર્મની પ્રાપ્તિ માટે અધિકારી બને છે, કારણ કે-તેઓના મિથ્યાત્વની અત્યંત મંદતા થઈ ગઈ છે. એટલે એમનું મન અંશમાં શુદ્ધ બનેલું છે, તેથી જ ધર્મબીજના વપન માટે યોગ્ય બનેલું છે. ધર્મબીજ ઉપર કથિત મુજબ જ છે. “૧-આદર, ૨-કરણે પ્રીતિ, ૩-અવિગ્ન, ૪-સંપદાગમ્, ૫-જિજ્ઞાસા (તત્ત્વની જિજ્ઞાસા), તજ્ઞસેવા ચ શુદ્ધાનુષ્ઠાનલક્ષણમ્ ।” આ ધર્મબીજો કહેવાય છે.

આ ધર્મબીજના ઉપાદાન (ગ્રહણ) સમયે જેમ અપ્રમત્ત સરાગ યતિ તેને વીતરાગદશાની પ્રાપ્તિમાં જેવો અનુભવસિદ્ધ આનંદ અથવા અતિશયનો લાભ થાય છે, કારણ કે-તથાવિધ વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ થયો છે; તેવી જ રીતિએ

અભિન્ન ગ્રન્થિ જીવને પણ ચરમાવર્તમાં ચરમ યથાપ્રવૃત્તિ-  
કરણના સામર્થ્યથી મિથ્યાત્વની મંદતા અને સમ્યક્ત્વની  
સન્મુખતા થવાથી તથાવિધ ક્ષયોપશમના યોગે યોગળીજ-  
ના ઉપાદાન સમયે કેઈ અપૂર્વ માત્ર સ્વાનુભવસિદ્ધ અતિ-  
શયિત આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મસંગ્રહમાં ‘ધર્મભીજસ્યાપિ  
અનુભવૈકગમ્યત્વં’ ઇત્યાદિ કથનથી પણ સિદ્ધ થાય છે.  
એટલું વિશેષ કે-આ યોગળીજેનું શ્રી જિનેશ્વરદેવાદિ પરત્વે  
પ્રશસ્ત કુશલ ચિત્ત ઇત્યાદિનું ઉપાદાન જૈનદર્શનાભિમત  
અપુનર્બંધક કરી શકે છે, જ્યારે ઇતરદર્શનાભિમત અપુન-  
ર્બંધકમાં તેની યોગ્યતા માત્ર હોય છે. તે જ્યારે જૈનદર્શ-  
નમાં આવે ત્યારે આનું ઉપાદાન કરી શકે છે. સિવાય બીજા  
અપુનર્બંધક અપ્રાપ્ત જીવોમાં તો તેની યોગ્યતા જ હોતી નથી.

અપુનર્બંધક દશા પ્રાપ્ત થાય, એટલે મુક્તિ પ્રત્યે  
અચરમાવર્તમાં ગાઢ મિથ્યાત્વના સહકારથી જે દ્વેષ થયો  
હતો તે નાબૂદ થઈ જાય છે અને આત્મીય દશાનો અદ્વેષ  
( સંસાર પ્રત્યે સહજ ઉદ્વેગ અને મોક્ષ પ્રત્યે સાચી રુચિ)  
આવી જાય છે. તે તે દ્વેષાદિને સંસારની ઇચ્છાથી સેવે નહિ,  
બલકે સંસારના કાર્યોમાં નિરસતા હોય અને દેવતત્ત્વાદિના  
કાર્યમાં વધુ રસ હોય. એ જીવને ત્યાર બાદ સાચા તત્ત્વની  
જિજ્ઞાસા થાય; બાદ સદ્ગુરુનું શોધન, એમની પરીક્ષા,  
એમનો સ્વીકાર, એમની ઉપાસના-આ રીતે કરી એ જીવ  
ક્રમિક શુદ્ધિ કરે અને વાસ્તવિક ‘યોગાવંચક’ બને. એટલે  
કે-જિજ્ઞાસા અને અર્થિત્વભાવે પરીક્ષાપૂર્વક સદ્ગુરુનો સમા-  
ગમ સાધે તથા તેમની ઉપાસના આદિ કરે, તેનું શ્રવણ કરે

અને ‘જિનેષુ કુશલં ચિત્તમ્’ શ્રી જિનેશ્વરદેવના વિષયમાં નિર્મળ ચિત્ત કરે, એમનો સ્વીકાર કરે અને વિશુદ્ધભાવે એમને પ્રણામાદિ કરે. વિશુદ્ધિ એને કહેવાય છે કે-‘આ પૂજાદિ અનુષ્ઠાન જ સંસારમાં અત્યંત ઉપાદેય છે પણ અન્ય ઉપાદેય નથી.’ એથી જ એ અનુષ્ઠાનની ‘સંજ્ઞા વિષ્કંભણાન્નિતમ્’ આહારાદિ દશ પ્રકારની સંજ્ઞારહિત યા તો શોકવાવડે અને ધૈર્યગતિક ક્ષોભની અપેક્ષા વિના જે આચરણ કરવી, તે ‘વિશુદ્ધિ’ કહેવાય છે.

ઇતરદર્શનની અપુનર્બંધક દશાને પ્રાપ્ત કરવા માટે ‘પૂર્વસેવા’ કારણ છે, જે ચરમાવર્તની નજદિકના આવર્તમાં સંલવિત છે. પૂર્વસેવા એટલે યોગને પ્રાપ્ત કરવા માટેની જે યોગ્યતાપ્રાપ્ત તત્ત્વોની ઉપાસના અર્થાત્ લોકોત્તરગુણપ્રાપ્તિની યોગ્યતા સંપાદક ગુરૂ, દેવ આદિ પૂજ્યવર્ગનું પૂજન, સદાચાર, તપ અને મુક્તિ અદ્રેષ-એ બધી ધાર્મિક વૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. ઇતરદર્શનાલિમત અપુનર્બંધક તથાવિધ ક્ષયોપશમના અભાવે મુગ્ધભાવે અન્ય દેવાદિ પ્રત્યે અદ્રેષપૂર્વક સર્વ દેવાદિને માને છે, જ્યારે જૈનદર્શનાલિમત અપુનર્બંધક શ્રી અરિહંતાદિને દેવાદિરૂપ માને છે અને એની પૂર્વસેવા ચરમાવર્તની પ્રાપ્તિની લગભગમાં હોય છે. એટલું વિશેષ કે-અપુનર્બંધકની પૂર્વસેવા નિરૂપચરિત છે, જ્યારે સકૃતબંધકની પૂર્વસેવા કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરી ઉપચરિત હોય છે. આ ઉપચરિત વસ્તુ પણ અવસ્તુ નથી, કારણ કે-ચરમાવર્ત સામીપ્ય છે. સિવાય બીજા જીવો તો દૂરવર્તી હોઈ અસદ્ભૂત કારણ પરત્વે જ હોય છે.

પૂર્વોક્ત દૃષ્ટિઓમાં આઘ ચાર પ્રતિપાતિની પણ છે અને સાપાય પણ છે, જ્યારે અંતિમ ચાર અપ્રતિપાતિની છે. કદાચ શ્રેણિકાદિની માફક સાપાય હોઈ શકે, પણ એમાં માત્ર કાયિક જ દુઃખ હોય, કિન્તુ માનસિક ભાવના તો નિર્મળ જ હોય.

યોગોમાં પણ સાશ્રવતા અને નિરાશ્રવતા તથા સાપાયતા અને અનાપાયતા હોય છે. જેમાં પાપબંધની શક્યતા હોય તથા કર્મબંધનનિત દુઃખોની શક્યતા હોય તેને સાશ્રવ અને સાપાય કહેવાય છે. વૃત્તિસંક્ષયયોગ તો નિરાશ્રવ જ હોય, કેમકે-એમાં અજ્ઞાન કે વિકલ્પજન્ય વૃત્તિઓનું અસ્તિત્વ હોતું નથી. પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિઓમાં અજ્ઞાનબાહુલ્ય હોઈ પ્રતિપાત સંભવિત છે. એમાં અપાય પણ સંભવિત છે. પરંતુ એનો અર્થ એ ન થાય કે-પ્રથમની ચાર પ્રતિપાતિ જ છે. અન્યથા, અગ્રેતન ચારનો લાભ જ થાય નહિ. ચરમાવર્તી જે જીવો ચરમ યથા-પ્રવૃત્તિકરણમાં આવી ગયા હોય, તે જીવો વસ્તુગત્યા આઘ ચાર દૃષ્ટિઓના અધિકારી બને છે. તે જીવો શાન્ત ઉદ્ધાત્તાદિ પ્રકૃતિમય હોય, કિન્તુ ક્ષુદ્રત્વાદિ પ્રકૃતિમય ભવાભિનંદી જીવ આઘ ચાર દૃષ્ટિના વાસ્તવિક અધિકારી બની શકતા નથી. ભવાભિનંદી જીવો અચરમાવર્તમાં નિખિડ મિથ્યાત્વના ઉદ્ધયના કારણે વિવેકલોચનથી પરાંડુમુખ હોય છે તથા વિપર્યાસ બુદ્ધિમંત હોય છે અને એથી માત્ર લોકાદર માટે જ ધર્મક્રિયાના આચરનારા હોય છે. એટલે એમનું અનુષ્ઠાન શુદ્ધ હોતું નથી, કિન્તુ કુતર્ક અને તદ્જનિત

અસદ્ભિનિવેશથી કલંકિત થયેલું હોય છે. જ્યારે જે જીવો મિથ્યાત્વની મંદતાના પ્રભાવે કુતર્કથી અને મિથ્યા અભિ-નિવેશથી દૂર હઠ્યા હોય, તેઓ ક્રમશઃ ચરમાવર્તની નજદિકમાં આવે છે અને લવિતવ્યતાના યોગે ચરમ યથા-પ્રવૃત્તિકરણ પર્યંત પહોંચી શકે છે.

ચરમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ અપૂર્વકરણની નિકટમાં હોવાના કારણે તથા અપૂર્વકરણરૂપ કાર્યાનું ઉત્પાદક હોવાના કારણે ‘અપૂર્વકરણ’ જ છે. અપૂર્વકરણના પ્રતાપે અશ્લેષ્ઠ થયા બાદ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિમાં પાંચમી સ્થિરાદૃષ્ટિનો લાભ થાય છે, જે સમયે મોક્ષપ્રાપક સદ્ગુણાનમાં વાસ્તવિક પ્રવૃત્તિ થાય છે અને ઔદયિક કર્મના પ્રભાવે વિષયાદિનો ઉપભોગ થવા છતાં તે હેયતયા માનીને જ નિરસલાવે થાય છે. આ બંનેને અનુક્રમે ‘સત્પ્રવૃત્તિપદાવહ’ (શાસ્ત્રાવિરૂદ્ધ પ્રવૃત્તિથી પ્રાપ્ય જે મોક્ષપદ તેનું પ્રાપક) તથા ‘વેદસંવેદપદ’ કહેવામાં આવે છે. “વેદમ સ્ત્રી આદિ સમ્યક્ હેયતયા વેદતે-અનુભવતે યત્ર પદે સતિ-આશય વિશેષે સતિ તત વેદસંવેદ-પદમ્” પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિમાં ‘અવેદસંવેદપદ’ની તથા પ્રકારની ઉલ્ખણતા-ઉગ્રતા હોવાના કારણે વાસ્તવિક ‘નિર્ભળબોધ’ હોતો નથી, માત્ર ‘શ્રુતજ્ઞાન’ માની શકાય; જેને સકલ શાસ્ત્ર-અવિરોધિ-અર્થનિર્ણાયકજ્ઞાન તરીકે માનવામાં આવે છે, કિન્તુ પદાર્થગ્રાહિ માત્ર જ્ઞાન તો નિખિડ મિથ્યાદૃષ્ટિ-ઓને જ હોય. તેવું જ્ઞાન અપુનર્બંધકાદિને ન હોય; છતાં પ્રમાણુનયનિક્ષેપાદિથી યુક્ત મહાવાક્યાર્થરૂપ સૂક્ષ્મ યુક્તિ-ગમ્ય ‘ચિંતાજ્ઞાન’ પણ ન હોય, તેમજ તાત્પર્યગ્રાહિ.

ઐહંપર્યોર્થરૂપ સર્વત્ર હિતકારી તથા સદ્ગુણાનમાં પ્રવર્તક 'ભાવનાજ્ઞાન' પણ ન હોય. એ તો સમ્યગ્દષ્ટિમાં જ હોય. યદ્યપિ માસતુષાદિવત્ સમ્યગ્દષ્ટિમાં પણ ચિંતાજ્ઞાનનો અભાવ અનુભૂત થાય છે, તથાપિ ગીતાર્થ ગુર્વાજ્ઞા પારતંત્ર્ય હોવાના કારણે અને જ્ઞાનના રૂપ શ્રદ્ધા અને વિરતિ હોવાના કારણે એઓમાં ચિંતાજ્ઞાન માનવામાં બાધ નથી.

મુક્તિનો વાસ્તવિક અદ્રેષગુણ પ્રગટ થયા બાદ અપુનર્ભયકાદિ કથંચિત્ પૌદ્ગલિક સુખની અપેક્ષાએ ધર્મક્રિયાનો કરનાર છતાં તેનું અનુષ્ઠાન વિષ કે ગરલ થતું નથી, પરંતુ તદ્દહેતુઅનુષ્ઠાન રહે છે; કારણ કે—એની અપેક્ષા વાસ્તવિક જ્ઞાન થયા બાદ વિનાશીની છે. અર્થાત્—એનામાં પ્રજ્ઞાપક ગુરૂના યોગમાં ધર્મદેશનાના શ્રવણ બાદ પ્રજ્ઞાપનાની યોગ્યતા આવી ગઈ છે. માત્ર વિશિષ્ટ જ્ઞાન નથી, તેથી જ આપાતમાં અપેક્ષા હોવા છતાં ભાવિમાં એ અપેક્ષા નિવૃત્ત થઈ શકે છે. એથી જ શાસ્ત્રોમાં સૌભાગ્યાદિની ઇચ્છાથી તે તે યોગ્ય જીવોને રોહિણ્યાદિ તપનું વિધાન પણ કરવામાં આવ્યું છે.

વાસ્તવ્ય અદ્રેષગુણ પ્રગટ થયા બાદ જે અનુષ્ઠાન મુક્તિના ઉદ્દેશથી કરાતું હોય અથવા તો જે પરંપરાએ મુક્તિનું કારણ બનતું હોય, તે અનુષ્ઠાનને 'તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાન' કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્—આત્માની સિદ્ધિને માટે જે ક્રિયા—સદ્ગુણ થાય તેને તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે.

જ્યારે મિથ્યાત્વ અતિ મંદ થઈ જાય, ત્યારે મિત્રાદિ દષ્ટિઓ પણ અપુનર્ભયકાદિ પ્રકારે માર્ગાભિસુખ કરી ભાવના કારણરૂપ 'દ્રવ્યયોગ' બને છે અને મોક્ષનું યોજન કરે

છે. ચરમાવર્તી હોવાથી વિશિષ્ટ યોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈ છે, એથી ભદ્રક પરિણતિમાન્ અપુનર્બંધક-મિથ્યાદૃષ્ટિનું મોક્ષના ઉદ્દેશથી સેવાતું દ્રવ્યાનુષ્ઠાન પણ ભાવનું પ્રાપક હોઈ શિવ-રાજર્ષિની જેમ યોગ્ય છે.

અચરમાવર્તમાં અનાલોગે યા તો વિષયાસે જે અનુ-  
ષ્ઠાનનું સેવન કરવામાં આવે, તે અનુષ્ઠાન મૂખ્યતયા લોકા-  
નુષ્ઠાન યા તો ‘ઓધાનુષ્ઠાન’ કહેવામાં આવે છે. એમાં  
પણ ભવાલિનંદી જે ક્રિયા કરે, તે તો યોગની વિરોધિની  
જ હોય છે. આ જ કારણે અચરમાવર્તને ધર્મની દૃષ્ટિએ  
ખાદ્યકાળ કહેવાય છે. એમાં અનંત વાર પણ કરાતી  
ધર્મક્રિયા તુચ્છ અને નિષ્ફળ માનવામાં આવી છે. જે  
દ્રવ્યક્રિયા તુચ્છ માની કાયકલેશજનિકા માની છે તે અચર-  
માવર્તની સમજવી, જ્યારે ચરમાવર્ત એ ધર્મ માટે  
નવનીતકલ્પ છે અને ‘યૌવનકાળ’ છે. એમાં આચરાતા  
અનુષ્ઠાનો અપુનર્બંધકાદિદ્વારા વિશેષ જ્ઞાન નહિ હોવા છતાં  
મુક્તિના કારણ બની જાય છે, કારણ કે એ અનુષ્ઠાનો  
ભાવાનુષ્ઠાનના કારણ બને છે. એથી જ એ દ્રવ્યરૂપ છતાં  
તુચ્છ નથી, કિન્તુ આદરણીય છે. એથી જ ભાવાજ્ઞાના  
પાલનની વાસ્તવિક યોગ્યતા સમ્યક્ત્વ લાભાનંતર હોવા  
છતાં કારણરૂપે અપુનર્બંધકાદિમાં પણ માનવામાં આવેલ છે.  
દ્રવ્યાનુષ્ઠાનના પ્રધાન-અપ્રધાન બે ભેદ છે. ભાવના કારણને  
પ્રધાન દ્રવ્યાનુષ્ઠાન કહેવાય છે, જ્યારે અંગારમહંકાદિ  
અચરમાવર્તીનું દ્રવ્યાનુષ્ઠાન ભાવનું કારણ નહિ હોવાથી  
અપ્રધાન અર્થમાં દ્રવ્ય છે. આ અપ્રધાનતા ‘અણુવર્ત્તો  
દર્શન’ એ નિયમાનુસાર સમજવી.

અપુનર્બંધક જીવમાં એવી યોગ્યતા પ્રગટ થઈ જાય છે કે-તેઓમાં ધર્મબીજનું વપન થઈ શકે છે અને ક્રમિક શુદ્ધિનું પણ તે પાત્ર બની શકે છે. એથી જ એની તત્ત્વ-જિજ્ઞાસા તથા શુશ્રૂષા તીવ્ર હોય છે, એટલે જ એનામાં આગમવચન સમ્યગ્તયા પરિણમી જાય એવી યોગ્યતા પ્રગટ થઈ જાય છે. એ આસનસિદ્ધિક મતિમાનુ લબ્ય હોવાના કારણે ઇહલોકની સામગ્રીની સભવટમાં યા તો પૂર્તિમાં અનાસક્ત હોય છે, જ્યારે પારલૌકિક કલ્યાણસાધક સામગ્રી પ્રત્યે એની દષ્ટિ કેન્દ્રિત થઈ ગયેલી હોય છે. પારલૌકિક કલ્યાણનું દર્શક યા તો જ્ઞાપક શાસ્ત્ર જ હોય છે, એવો તેનો અફર નિર્ધાર હોય છે; કારણ કે-એનો એવો ખ્યાલ હોય છે કે-“ધર્મ વિના કલ્યાણ હોય નહિ, જ્યારે ધર્મજ્ઞાપકતા એ સદાગમમાં જ સ્થિત છે; એટલે ધર્મની આરાધના કરવી હોય તો શાસ્ત્રની જ ઉપાસના કરવી જોઈએ.” શાસ્ત્રની ઉપાસના એટલે ભગવંતની ઉપાસના. એની જ આજ્ઞાનું પાલન કરાય તો જ ધર્મ થાય. ચદ્ધિ શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું વિરાધન કરવામાં આવે તો અધર્મ જ થાય. જેમ ચક્રવર્તીની આજ્ઞાને! લંગ, મહા અનર્થજનક બને છે અથવા તો જેમ ઔષધિ અવિધિથી સેવન હાનિકર બને છે, તેમ શાસ્ત્રનું પણ યથેચ્છ સેવન અહિતકર બને છે. એ શાસ્ત્ર અતીન્દ્રિય આત્મા અને પુણ્ય-પાપાદિ તત્ત્વોનું પ્રકાશક છે અને ધર્મ-અધર્માદિનું વ્યવસ્થાપક છે. તે અતીન્દ્રિય અર્થના દૃષ્ટા વીતરાગનું જ પ્રમાણભૂત હોઈ શકે. અતીન્દ્રિય અર્થના સાક્ષાત્કારમાં રાગ, દ્વેષ અને મોહ

આવરણભૂત છે-અવરોધક છે. એના સર્વથા વિલય વિના અતીન્દ્રિય તત્ત્વોનો સાક્ષાત્કાર શક્ય નથી, એ સાક્ષાત્કાર વિના એનું પ્રકાશન પ્રામાણિક સંભવિત નથી, એ સાક્ષાત્કાર વિના પારલૌકિક અનુષ્ઠાનોનું પ્રદર્શન સંભવિત નથી, અને એના નિરૂપણ વિના તદ્વચિ જીવોને એ અનુષ્ઠાનોના જ્ઞાન-રૂચિ અને ઉપાસનાદિ શક્ય નથી. એ નિરૂપણમાં અસત્યની સંભાવના રાગદ્વેષાદિ દોષોના અસ્તિત્વમાં હોઈ શકે. સર્વજ્ઞના નિરૂપણમાં એ દોષોનું આંશિક પણ સંભાવન ઘટી શકે નહિ, કારણ કે-તે દોષોના આમૂલ્યચૂલ પ્રધ્વંસમા જ સર્વજ્ઞતાનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. એથી જ માત્ર મહામોહના પ્રાબલ્ય વિના સર્વજ્ઞના વચનમાં અનાશ્વાસ થાય જ નહિ. શાસ્ત્રની વિધિપૂર્વક આરાધનાથી એટલે કે-શાસ્ત્રદર્શિત માર્ગપૂર્વક જ તે તે સદ્અનુષ્ઠાનોનું સેવન કરવાથી વાસ્તવિક આરાધન થાય છે, એના દ્વારા ભગવંત પ્રત્યે આદરભાવ અને બહુમાન પ્રગટ થાય છે, એથી જ ભાવાજ્ઞાના આરાધનની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થતી જાય છે અને એટલે જ કેમિક વિકાસ થતો જાય છે.

પરંતુ શાસ્ત્રપ્રદર્શિત અનુષ્ઠાનોનું સેવન કરવા છતાં, જે શાસ્ત્રની સાપેક્ષતા ન હોય, પ્રત્યુત નિરપેક્ષતા હોય અને યથેચ્છ અનુષ્ઠાનોનું ઉપાસન થતું હોય, તે એ અનુષ્ઠાનોનું સેવન અજ્ઞાનજનિત અને વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રના દ્વેષપૂર્વકનું હોઈ મિથ્યાત્વજનન કરી સંસારવર્ધક બની જાય છે.

અપુનર્બંધકાદિ જીવની દૃષ્ટિ પરલોકપ્રધાન હોઈ, પરલોકહિતસાધક અનુષ્ઠાનોનું માત્ર શાસ્ત્રપ્રદર્શક હોઈ શાસ્ત્ર પ્રત્યે જ તે જીવ આદર-બહુમાનવંત તથા ભક્તિવંત હોય

છે. એથી જ અનુષ્ઠાનસેવનમાં શાસ્ત્રલક્ષી હોય છે, એટલે એનામાં લોકોત્તર ધર્મની પ્રાપ્તિની અને ભાવાજ્ઞાના પાલનની પણ યોગ્યતા પ્રાપ્ત થતી જાય છે.

એ અપુનર્બંધક જીવ મિથ્યાત્વની અતિ મંદતાના પ્રભાવે અસદ્ગ્રહથી રહિત તથા ભગવત્કથિત અનુષ્ઠાનોમાં દત્તચિત્ત અને ઉપયુક્ત બની ગયેલો હોય છે. માત્ર એને સમ્યગ્દર્શન નહિ હોવાના કારણે વિશિષ્ટ બોધ નથી. આમ છતાં શક્યતાનુસાર એ જીવ અર્થનો પર્યાલોચક હોય છે, સૂત્ર, અર્થ અને ભગવંત પ્રત્યે આદરશીલ હોય છે, ગતાનુગતિકથી પર હોય છે અને સાચા ગુણોનો રાગી હોય છે. ‘અપાર સંસારસાગરમાં અનેક દુઃખોને સહવાવાળા એવા મને મહાપુણ્યે દુર્લભતમ પ્રભુદર્શન પ્રાપ્ત થયું છે’- આ પ્રકારે અપૂર્વ પ્રમોદવાળો હોય છે, તેમજ વિધિનું પૂર્ણ પાલન નહિ થવા છતાં તેનો રસિક હોય છે, વિધિ-પૂર્વક અનુષ્ઠાનના પાલક પ્રત્યે ખડુમાની હોય છે, વિધિ-ભંગનો અતીવ ભીરૂ હોય છે, સાથે જ કર્મના નિયોજનથી મંદભાવે પાપક્રિયાકારક છતાં તીવ્રભાવે અકર્તા હોય છે, તત્ત્વનો પરમ શુશ્રૂષુ હોય છે, દેવ-ગુર્વાદિનો યથાસમાધિ સેવક અને પૂજક હોય છે તથા ધર્મનો અત્યંત રાગી હોય છે. અતઃ એનું અનુષ્ઠાન અપ્રધાન અર્થમાં દ્રવ્યરૂપે ગણાતું નથી, કિન્તુ ભાવાજ્ઞાના કારણરૂપે પ્રધાન અર્થમાં દ્રવ્યરૂપે ગણાય છે.

જ્યારે સકૃદ્બંધકને પણ ગુર્વાદિના યોગે અસદ્ગ્રહથી નિવૃત્ત થવા છતાં દત્તચિત્ત અને ઉપયુક્ત નહિ હોવાના કારણે ભાવાજ્ઞાના યોગ્યતાવાળા ગણી શકાતા નથી. સાથે જ

તેવા જીવોને વાસ્તવ અર્થની પર્યાલોચના, વાસ્તવ્ય ગુણાનુ-  
રાગ, પૂર્વમાં અપ્રાપ્ત એવા પણ અપૂર્વ તત્ત્વની પ્રાપ્તિથી  
જનિત પ્રભેદ, વિધિભંગજનિત દુઃખ અને તથાવિધ સંસાર-  
ભીતિ નહિ હોવાના કારણે એમનું અનુષ્ઠાન અપ્રધાન  
અર્થમાં—તુચ્છરૂપ અર્થમાં દ્રવ્યરૂપે સમજવું. માત્ર અનુષ્ઠાન  
પવિત્ર હોઈ સાંસારિક લોભફલજનક સમજવું, જે લોભફલ  
ભાવિમાં સંસાર અને દુઃખવર્ધક હોય છે. શુભ અનુષ્ઠાનની  
સદ્વિષયતાના પ્રતાપે જ અલભ્યોનો અનંતશઃ ઐવેયકેમાં  
ઉત્પાદ શાસ્ત્રમાં શ્રવણગોચર થાય છે. અલવી ભવાભિનંદીને  
સુખની પ્રાપ્તિમાં મુક્તિઅદ્રેષ જ મૂખ્ય કારણ છે; પરંતુ  
અલભ્યે કરેલું શુભાનુષ્ઠાન મુક્તિઅદ્રેષ રૂપે હોયે છતે  
સદ્ભૂત (સાચી) મુક્તિરૂપ નથી, કિન્તુ તેની મુક્તિ સ્વર્ગથી  
અભિન્નપણે પરિણમિત હોય છે. એથી જ તેનું અનુષ્ઠાન  
સદ્અનુષ્ઠાન રાગપ્રયોજક નથી. અતઃ અલભ્યોની કદાપિ પણ  
મુક્તિ હોતી નથી, જ્યારે ભવ્ય ચરમાવર્તી જીવનું મુક્તિ-  
અદ્રેષત્વ સદ્ભૂત મુક્તિરૂપ હોઈ સદ્અનુષ્ઠાન રાગપ્રયોજક  
હોય છે. અર્થાત્—અલભ્યોને ફલના વિષયમાં દ્રેષ હોતો નથી,  
જ્યારે ભવ્ય ચરમાવર્તીને ફલ અને ફળના સાધન પ્રયે  
દ્રેષ નથી હોતો. એ રીતે મુક્તિઅદ્રેષ નામકરણ એક હોવા  
છતાં બન્નેમાં તફાવત જાણવો.

યદ્યપિ જેમ પ્રજ્ઞાપક સદ્ગુર્વાદિકના યોગમાં પ્રજ્ઞાપ્ય  
અપુનર્બંધકાદિનો અસદ્અહત્યાગ પરંપરાએ રત્નત્રયીનો હેતુ  
બને છે, માટે અપુનર્બંધકાદિનું અનુષ્ઠાન કારણરૂપ દ્રવ્યાનુ-  
ષ્ઠાન કહેવાય છે; તેમ સકૃદ્બંધકાદિનો પણ અસદ્અહ

અપવર્તનશીલ છે, તો એ પણ રત્નત્રયીનું કારણ બની તે જીવોના શુભાનુષ્ઠાનને ભાવાજ્ઞાના કારણરૂપ કેમ ન બનાવે? આ પ્રશ્નનું સમાધાન એ છે કે-અપુનર્બંધકાદિને ભાવાજ્ઞાની પ્રાપ્તિમાં અલ્પકાળનું અંતર છે તેથી તેમનું અનુષ્ઠાન કારણરૂપ માની શકાય છે, જ્યારે સકૃદ્બંધકાદિને ભાવાજ્ઞાની પ્રાપ્તિમાં અધિક અંતર છે તેથી તેમના અનુષ્ઠાનને ભાવાજ્ઞાના કારણરૂપ માની શકાય નહિ, પરંતુ અપ્રધાન જ માનવું જોઈએ.

ગાઠ મિથ્યાત્વના ઉદયમાં આગમવચન પ્રત્યે રૂચિ થતી નથી અને એથી જ આગમવચન સમ્યગ્ રીતિએ પરિણમતું નથી. એ કારણથી અનુષ્ઠાનનું સેવન અવિધિથી થાય છે. વિષયતૃષ્ણાનું પ્રાબલ્ય હોય છે, કષાયનું પણ આધિક્ય હોય છે, તાર્ત્વિક ધર્મ પ્રત્યે અરૂચિ હોય છે અને સત્-સમાગમ હોતો નથી; એથી જ વિપરીત બુદ્ધિ નષ્ટ થતી નથી અને આદરાતું અનુષ્ઠાન લાભના સ્થાને જ હાનિકર બની જાય છે. એ જીવોની પરલોક સામે દૃષ્ટિ હોતી નથી, કિન્તુ માત્ર આ લોકના જ વિષયસુખ પ્રત્યે દૃષ્ટિ કેન્દ્રિત થયેલી હોય છે અને એથી જ એવા જીવોને સુખમાં જ સુખની ભ્રમણા થયેલી હોય છે. અતઃ વાસ્તવિક આંતરિક સુખના શોધનાર્થે તેઓને ઈચ્છા પણ પ્રગટતી નથી. એટલે આવા-અચરમાવર્તી જીવોનું અનુષ્ઠાન હરગીજ ભાવાનુષ્ઠાનના કારણરૂપે બની શકે નહિ : માટે જ એ અનુષ્ઠાન તુચ્છ હોઈ અનાદરણીય ગણાય. જ્યારે અપુનર્બંધકાદિના (આદિ શબ્દે માર્ગાભિસુખ, માર્ગપતિત ગ્રહણ કરવા જે અપુનર્બં-

ધકની જ દશાવિશેષ છે. ) મિથ્યાત્વની મંદતાના પ્રતાપે અસદ્ગ્રહનો ત્યાગ થવાથી, આચરાતા અનુષ્ઠાનો ભાવાજ્ઞાના કારણરૂપ બનતા હોવાથી તથા નિર્મળ ઓધના અભાવમાં વિશિષ્ટ ઉપયોગ નહિ હોવાના કારણે દ્રવ્યરૂપ કહેવાતા છતાં અનુમોહનીય છે તથા કેમશઃ વિકાસક પણ છે. ભાવાજ્ઞા એટલે સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વક ભગવત્કથિત અનુષ્ઠાનોના આચરણની શુદ્ધ પરિણતિ. એ પરિણતિપૂર્વક રત્નત્રયીનું વિશુદ્ધ પાલન એ ભાવાજ્ઞાનું પાલન છે. એ પાલન યથાશક્ય હોઈ શકે, કારણ કે-અચાબલ યા તો શક્તિના અતિરેકથી ક્રિયામાણ આરંભ હાનિકર બને છે; છતાં શક્તિનું પ્રમાદથી ગોપન પણ ન હોવું જોઈએ. એટલે આ રીતિએ શુદ્ધ પરિણતિથી ભાવાજ્ઞાની સન્મુખતાએ પણ જે અનુષ્ઠાનોનું સેવન કરાય, તે વિશુદ્ધ ઉપયોગ નહિ હોવાના કારણે દ્રવ્યાનુષ્ઠાનરૂપ ગણાવા છતાં અવશ્ય અનુમોહનીય છે. યદ્યપિ સર્વવિરતિને દ્રવ્યાનુષ્ઠાનની અનુમોહના કેમ હોય ?-આવો પ્રશ્ન થઈ શકે છે : કારણ કે-સાધુનો અધિકાર માત્ર ભાવસ્તવમાં જ પર્યાપ્ત થએલો હોય છે. તેનું સમાધાન એ છે કે-સાધુને સાક્ષાત્ દ્રવ્યસ્તવકરણમાં પ્રવૃત્તિ કરવાનું નિષેધવામાં આવ્યું છે, પરંતુ એના કરાવાણ અને અનુમોહવામાં નિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી. જે યોગ્ય પ્રજ્ઞામ્ય હોય તેને જે વિષયનો નિષેધ કરવામાં ન આવ્યો હોય, તે વિષયનું સાધુને પણ અનુમોહન હોઈ શકે છે; પરંતુ જે અયોગ્ય હોય તેને ભાવિના લાલાલાલની દૃષ્ટિએ અગર જો નિષેધવામાં ન આવ્યું હોય તો તે અનુમોહનીય બની શકતું નથી. આથી તેવા અધિકારી જીવનું પણ તથાવિધ દ્રવ્યાનુષ્ઠાન પણ અનુ-

મોહનીય જ બને છે. આ જ કારણે ‘અરિહંતચેદ્યાણું’ સૂત્રમાં સાધુ અને શ્રાવક-બંનેને ઉદેશી કાયોત્સર્ગકરણમાં વંદનાદિ છ કારણો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. એમાં સાધુને પૂજા-સત્કારાદિ, કે જે વસ્ત્રાદિદ્વારા થાય છે, તેનો તો સાક્ષાત્કરણનો નિષેધ છે; તો પૂજા આદિ નિમિત્તે કાયોત્સર્ગકરણ કેમ સંભવી શકે? એથી જ સાબીત થાય છે કે-સાક્ષાત્કરણી નિષેધ છતાં બીજા યોગ્ય જીવોદ્ધારા કરાવણીમાં અને અનુમોહનમાં સાધુઓને નિષેધવામાં આવેલ નથી. એ નિષેધ નહિ હોવાના કારણે જ દ્રવ્યસ્તવની અનુમોહના હોઈ શકે છે અને એથી જ અપુનર્બંધકાદિના ભાવાજ્ઞાના કારણભૂત બનતા એવા દ્રવ્યાનુષ્ઠાનની પણ અનુમોહના હોઈ શકે છે : કારણ કે-એ જીવોમાં ધર્મબીજના વપનની યોગ્યતા પ્રગટ થઈ ચૂકી હોય છે. ધર્મનું બીજ ભાવાજ્ઞા પ્રત્યે સદ્ભાવ કિંવા બહુમાન જે આત્મામાં પ્રગટ થાય તે છે, અથવા તો ભાવાજ્ઞાના કારણભૂત દ્રવ્યાજ્ઞાના પાલનમાં પણ બહુમાન પ્રગટ થાય તે છે.

જેમ શ્રી જિનેશ્વરદેવ પ્રત્યે કુશલ ચિત્તાદિ પણ ધર્મના બીજરૂપે વર્ણવામાં આવ્યા છે, અથવા તો શુદ્ધ ધર્માનુષ્ઠાન અને તેના કર્તા જીવો પ્રત્યે આદર અને બહુમાન પણ ધર્મના બીજ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે; તેમ ભાવાજ્ઞાના કારણરૂપ દ્રવ્યાજ્ઞાના પાલન પ્રત્યે આદર અને બહુમાન એ પણ ધર્મનું બીજ છે.

જેમ અયોગ્ય ભૂમિમાં ક્રિયમાણ બીજનું વપન નિષ્ફળ છે, તેમ અપ્રશાંત ચિત્તવાળા પ્રાણીમાં ધર્મબીજનું

વપન નિષ્ક્રિય છે. જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વનો પ્રબળ ઉદય હોય ત્યાં સુધી ચિત્ત પ્રસન્ન કે શાંત થતું નથી, એના મનમાં શાસ્ત્ર પ્રત્યે સદ્ભાવ પ્રગટ થતો નથી તથા એથી જ એ જીવના પૂજા આદિ કાર્યો ફલિભૂત થઈ શકતા નથી અને સાથે જ અપૂર્ણ રહી જાય છે.

અપ્રશાંતમતિક જીવના ચિત્તમાં શાસ્ત્રના સદ્ભાવ અર્થે પ્રતિપાદન કરવા મથવું, તે એના અહિત માટે થાય છે; કારણ કે-અયોગ્ય હોઈ અનધિકારી છે. એથી જ શાસ્ત્ર-સદ્ભાવ પ્રતિપાદનરૂપ ‘ધર્મબીજ’ એના ચિત્તમાં વાવી શકાય તેમ નથી; છતાં પરીક્ષા વિના ધર્મબીજનું વપન કરવામાં આવે તો એ જીવ ધર્માનુષ્ઠાનનું વિપરીતપણું જ આચરણ કરે. અતઃ એનું અધઃપતન અને સંસારમાં પર્યટન થાય, જેના નિમિત્ત તરીકે એ અપરીક્ષક જીવ જ આલેખાય અને એથી જ એ જીવ પણ સંસારમાં ભ્રમણ કરનારો બને.

જ્યારે જીવમાં પરલોકપ્રાધાન્યનો ભાવ પ્રગટ થાય અને એથી પરલોકસાધક શાસ્ત્ર પ્રત્યે સદ્ભાવ પ્રગટ થાય, ત્યારે એ જીવમાં પ્રણિધાનાદિરૂપ પાંચ આશયોનો શુભ પરિણામ કેમશઃ પ્રગટ થાય. એ પાંચેય આશયો કાંઈક બાહ્ય ક્રિયારૂપ હોવા છતાં અંતરના શુભ પરિણામરૂપ છે. અતઃ એ ભાવરૂપ છે અને એથી જ આ ભાવ વિના જેટલી ક્રિયાઓ કરવામાં આવે તે દ્રવ્યરૂપમાં જાય છે એટલે તુચ્છરૂપે ગણાય છે, બદકે હાનિકર પણ બની જાય. ‘શિક્ષિતાદિ’ વિશેષણોથી અલંકૃત પણ આવશ્યકાદિ અનુ-

ધાન ઉપર્યુક્ત આશયપંચક શૂન્ય હોય અર્થાત્ એ આશય-  
રૂપ ઉપયોગ થા તો લાવથી શૂન્ય હોય તો તુચ્છ ગણાય,  
ત્યારે અશુદ્ધનો તો વિચાર જ શો કરવો ?

ધર્મખીજની લાયકાતવાળા જીવમાં ધર્મખીજનું વાવે-  
તર થયા બાદ દેશનાદિ દ્વારા જો એનું સિંચન કરવામાં  
આવે, તો અંતમાં સદ્ધર્મની એટલે લોકોત્તર ધર્મની પ્રાપ્તિ  
થઈ શકે છે. એ લોકોત્તર ધર્મ વાસ્તવિક નિર્મળ ચિત્તરૂપ  
છે અને એ નિર્મળ ચિત્તના શુભ પરિણામજનિત શુભ  
અનુધાનરૂપ છે. જ્યાં સુધી મળનો વિગમ થતો નથી, ત્યાં  
સુધી વાસ્તવિક ધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ થતો નથી. રાગ, દ્વેષ અને  
મોહ એ મળરૂપ છે. તેમનો સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ક્રિયા  
દ્વારા વિગમ થાય છે. એ વિગમ દ્વારા જેટલી શુભ પરિ-  
ણતિ થાય એટલે કે-જેટલા શુભ સંકલ્પો થાય, તેટલા  
અંશમાં ધર્મની પુષ્ટિ થાય છે. એ શુભ ઉપયોગને જ  
'સવિકલ્પ સમાધિ' કહેવામાં આવે છે. એના દ્વારા  
પુણ્યાનુબંધી પુણ્યનું ઉપાર્જન અને દઢીકરણ થાય છે તથા  
એ રાગાદિના વિગમથી જો ચિત્તની વાસ્તવિક શુદ્ધિ થાય  
તો કર્મની નિર્જરા થાય છે અને આત્મા શુદ્ધ દશામાં  
સ્થિર થાય છે. આ શુદ્ધ દશાને 'શુદ્ધ ઉપયોગ' કહેવાય  
છે, જે નિર્વિકલ્પક દશારૂપ છે; જેમાં એકત્વનો આવિષ્કાર  
થાય છે. આવા પુષ્ટિ અને શુદ્ધિ સ્વરૂપ ધર્મની પ્રાપ્તિ,  
સ્થિરતા તથા સફળતા પૂર્વોક્ત આશયપંચકદ્વારા થાય  
છે. આ બન્ને (પુષ્ટિ અને શુદ્ધિ) જો અનુબંધી હોય તો  
ફળજનક બને છે. એનો અનુબંધ પ્રણિધાનાદિરૂપ લાવા-

ત્મક શુદ્ધ આશયદ્વારા થાય છે અને તેથી એનો અનુબંધ ચાલુ જ રહે છે, તેથી શુદ્ધિનો પણ પ્રકર્ષ થાય છે : પરંતુ બન્નેની સાનુબંધતા ન હોય તો નિષ્ફળ જાય છે, માટે આશયપંચક શુદ્ધ ભાવરૂપ છે. આ આશયપંચકપૂર્વક સ્થાનાદિ પંચકનું યથાવિધિ શુદ્ધ પાલન તે ધર્મ કહેવાય છે અને એને જ યોગ પણ કહેવાય છે. એ આશયપંચક વિના સ્થાન, કે જે મુદ્રાત્રિકરૂપ અને ઉર્ધ્વાસન યા તો પદ્મમાસનાદિક રૂપ છે : વર્ણ, કે જે અસ્ખલિતાદિ પદોપેત અને 'સિવચ્છાદિ' પદયુક્ત સૂત્રના શુદ્ધ ઉચ્ચારણરૂપ છે : અર્થ કે જે વાક્યાર્થ-મહાવાક્યાર્થ અને ઐદંપયાર્થ તત્ત્વચિત્ત, તદ્દમન, તદ્દલેસ્ય અને તદ્દધ્યવસાયરૂપ ઉપયોગાત્મક છે : આલંબન, કે જે ચાર નિક્ષેપારૂપ શ્રી જિનેશ્વરદેવ અને જ્ઞાનાદિ વિષયરૂપ છે અથવા જ્ઞાનાચારાદિરૂપ વિષયાત્મક છે : અને અનાલંબન, કે જે પિંડસ્થ, પદસ્થ કે રૂપસ્થસ્વરૂપ આલંબનાત્મક નહિ હોઈ રૂપાતીતસ્વરૂપ નિરંજનનિરાકાર પરમાત્માના ધ્યાનરૂપ છે, એ આદિ નિરર્થક છે. આ પાંચેયની સાર્થકતા પ્રશ્નિધાનાદિ ભાવપંચક પર નિર્ભર છે.

આ આશયપંચક ઉત્તરોત્તર ધર્મશુદ્ધિ અને સિદ્ધિના કારણભૂત છે. લોકોત્તર ધર્મની એટલે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ અનંતરકાળમાં આ આશયપંચકનો લાભ કેમશઃ થાય છે. લોકોત્તર ધર્મ-પાપઉદ્વેગ, પાપબુગુપ્સા અને ચિત્તથી પાપ-અકરણદ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં સુધી અકરણનિયમ પ્રાપ્ત ન થાય, ત્યાં સુધી લોકોત્તર ધર્મની સન્મુખતા થતી

નથી અને પાપાકરણ વિના વાસ્તવ ધર્મનું આચરણ પણ થતું નથી. જો કે મૂખ્યતાએ સર્વ શુભાનુષ્ઠાનોનો અને તત્સાધક શુભ પરિણામનો ત્યાગ એ જ વાસ્તવિક ‘અકરણનિયમ’ છે. જ્યાં સુધી તેવી ઉત્કટ દશા પ્રાપ્ત ન થાય, ત્યાં સુધી ધર્મ અને અધર્મનું શાસ્ત્રદ્વારા પારમાર્થિક જ્ઞાન મેળવી અને તેવી જ રીતિએ વિશ્વાસ કરી, જે અધર્મનું અકરણ અને ધર્મનું આચરણ કરવું, તે પણ ‘અકરણનિયમ’ છે.

આ દશા અપુનર્બંધકપણું પ્રાપ્ત થયા બાદ યોગ્યતા અથવા પ્રાથમિક ભૂમિકા તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે, લોકોત્તર ધર્મની પ્રાપ્તિ બાદ એનો પ્રારંભ થઈ જાય છે તથા વાસ્તવિક અષ્ટમ શુણ્ણસ્થાનકે પ્રાપ્ત થાય છે. અપુનર્બંધક જીવ પાપભીરૂ છતાં અજ્ઞાની હોવાથી વાસ્તવિક પાપનો ત્યાગી બની શકતો નથી અને તેમાં પણ અનાલોગાદિના કારણે કેટલીક વાર વિરૂદ્ધ આચરણ પણ થઈ જવાનો સંભવ રહે છે; છતાં સમ્યગ્દર્શનનો નિકટવર્તી હોઈ પાપાકરણની યોગ્યતાવાળો થઈ ગયો છે : જ્યારે મિથ્યાત્વના સર્વથા અભાવમાં અર્થ અને અનર્થનું તથા રૂપે સમ્યગ્દર્શનના પ્રભાવથી પ્રકાશન થએલ હોવાથી, વિવેકી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ નિર્મળ ઊદ્ધવા અથવા તે સદ્ગુણની પરાધીનતાના પ્રતાપે ચિત્તથી પાપને કરનારો હોતો જ નથી; માત્ર કર્મના અવશ્ય લોગ્ય નિયોજનના પ્રતાપે કાયાથી જ પાપનો કર્તા હોય છે. એથી જ તે કાયાપાતિ કહેવાય છે પણ ચિત્તપાતિ કહેવાતો નથી અને સાથે જ એને ઊદ્ધિસરવ પણ કહેવાય છે. ઊદ્ધિ એટલે ભગવદ્ભાષિત ધર્મનું જ્ઞાન,

તેની શ્રદ્ધા, તદ્દનુસાર પાપનું અકરણ તથા શુભાનુષ્ઠાનનું કરણ. આવા યોધિપ્રધાન જીવને ‘યોધિસત્ત્વ’ કહેવાય છે.

આ રીતિએ પ્રથમ કાળમાં ચિત્તથી અને શરીરથી પાપાચરણ થતું તે દૂર થઈ, જ્યારે માત્ર કાયાથી જ પાપાચરણ થવા માંડ્યું અને ચિત્તથી સુક્તિની અભિલાષા તથા પાપ પ્રત્યે ઘૃણા જારી રહી, ત્યારે પરિણામે કાયાથી પણ પાપાકરણનો નિયમ આવી જાય; એટલે ચિત્ત અને શરીર ઉભયથી પણ પાપાચરણ થાય નહિ. જે સમયે દુઃખથી ઉદ્દેગ હોતો નથી, સુખમાં સ્પૃહા હોતી નથી, પણ માત્ર કર્મવિપાકના જ્ઞાનપૂર્વક સર્વત્ર રાગદ્વેષરહિત યા તો અહંભાવ કે મમતારહિત ‘સમભાવ’ વિદ્યમાન હોય છે. આવી સ્થિતિવાળા જીવને ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ’ કે ‘સમાહિતસત્ત્વ’ પણ કહેવામાં આવે છે.

આ જીવ સમતામાં અને સ્થિરતામાં દૃઢ બની એવો સંસ્કારથી વાસિત થાય છે, કે જેથી એના પ્રભાવે વૈરિઓનું વૈર નિવૃત્ત થાય છે, ક્રમશઃ એના સર્વ આવરણોનો વિલય થાય છે તથા ‘પરમતત્ત્વ’નો સાક્ષાત્કાર થાય છે; જે સમયે એને ‘કૈવલ્યસુક્તા’ યા તો વિદેહી કિંવા ‘જીવનસુક્તા’ કહેવાય છે. એ પરમતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર ઔપાધિક ગુણોના વિષયાનંતર થાય છે. મતિ, શ્રુતાદિ ગુણો પણ ઔપાધિક ગુણો છે, કારણ કે—આવરણના સર્વથા વિલયજન્ય નથી, અતઃ આત્માના સ્વભાવભૂત નથી; પરંતુ ક્ષાયોપશમિક હોઈ વિભાવરૂપ છે. એથી જ એવા ગુણોના વિષયાનંતર જ પરતત્ત્વ કિંવા જગત્નો સાક્ષાત્ આવિષ્કાર થાય છે. એ આવિ-

ધારના અસ્તિત્વકાળમાં કેઈ પણ પ્રકારનું ધ્યાન હોતું નથી અને માત્ર સામયિક બંધ હોય છે તથા જગત્ પ્રતિ સર્વથા ઉદાસીન વલણ હોય છે.

આવી ઉત્કટ દશા ‘ફલાવંચક’ જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે શુભ ઉપયોગપૂર્વક શુભ ક્રિયાઓનું દત્તચિત્તે આરાધન થાય છે, ત્યારે એ ક્રિયાઓના ફળને અવંચિત કરવાની અર્થાત્ સફળ કરવાની યોગ્ય દશા પ્રાપ્ત થાય છે; જેના યોગે આત્મરમણતા રૂપ શુદ્ધ ક્રિયામાં સમતા યા તો અભેદ ઉપાસનારૂપ નિર્વિકલ્પ દશામય શુદ્ધ ઉપયોગદ્વારા રમણતારૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. ફલાવંચક જીવને જાગર દશામાંથી પણ, કે જે સમ્યગ્દષ્ટિ સંયમી આદિને હોય, તેથી આગળ વધી માત્ર આત્માનુભવરૂપ ‘ઉજાગરદશા’ પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જે અનુભવદશા માત્ર સ્વસંવેદ છે પણ શબ્દદ્વારા વાચ્ય નથી, મનદ્વારા ગમ્ય નથી અને ચક્ષુદ્વારા દૃશ્ય નથી; આમ છતાં નિષેધ્ય પણ નથી જ : કારણ કે-તે તે જીવોને અનુભવસિદ્ધ છે. એવું પણ સંભવિત છે કે-જેનું આંશિક પણ આલેખન થઈ શકે નહિ, બદકે જે કલ્પનાથી પણ અકલ્પ હોય તો પણ તત્ત્વો અનુભવથી ગમ્ય થઈ શકે છે. એથી જ અનુભવસિદ્ધ તત્ત્વનો અપલાપ કરી શકાય નહિ.

ક્રિયા અવંચક બન્યા વિના ફલાવંચક બની શકાતું નથી. ક્રિયા-અવંચકતા એટલે કે-શાસ્ત્રાનુસારી સદ્ગુણોદિ દ્વારા શાસ્ત્રને અનુસરી દર્શિત તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરવો અને સૂચિત અનુષ્ઠાનોનું યથાકાલ અને યથાશક્તિ સેવન કરવું તે છે. એ ક્રિયા-અવંચકતામાં ગુણસ્થાનક ભેદે આરાધનાનો

લેદ પણ સંભવી શકે. આમ છતાં તે જીવ ‘ઈચ્છાચોગિ’ તો હોય જ અને એથી જ શક્ય અનુષ્ઠાનોનો આરાધક છતાં અશક્યનો વાંચ્છુક પણ હોઈ શકે છે; છતાં વાસ્તવિક તો ‘શાસ્ત્રચોગિ’ જીવ વચનાનુષ્ઠાનનું પૂર્ણ આરાધન કરે તે જ ‘ક્રિયા-અવંચકતા’ છે. જેટલા જેટલા અંશમાં ક્રિયા-અવંચકતા પ્રગટ થતી જાય, તેટલા તેટલા અંશમાં જીગૃતિ દશા પ્રગટ થતી જાય છે.

એ જીગૃતિ દશા એટલે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ જે વિષયકષાય-જનિત સુખસામગ્રીમાં કે સુખમાં સુખની કલ્પના અને વૈરાગ્યજનિત આત્મિક સુખમાં દુઃખની કલ્પનારૂપ સુષુપ્તિમાં નિદ્રિત હોય, તેનાથી પરાહુસુખ બની, વિષયકષાયજનિત સુખમાં દુઃખની માન્યતા અને આત્મિક સુખમાં જ માત્ર સુખની માન્યતારૂપ જે ‘અનિદ્રિત દશા’ તે છે. વિષયકષાય-જનિત સામગ્રીમાં બાહિર સુખ અને આંતરિક દુઃખ, જ્યારે વૈરાગ્યજનિત આત્મિક સુખમાં બહિર્દુઃખ હોય પરંતુ આંતરિક તો સુખ જ હોય.

અર્થાત્ મિથ્યાત્વ અંધ જીવોને માટે જે આન્તરસ્ફુટ પ્રકાશરૂપ ઝગઝગતો દિન હોવા છતાં નિશારૂપ હોય અને એથી જ એ પ્રકાશના વિષયમાં એ અજ્ઞાની જીવોની અજ્ઞાનરૂપ ‘નિદ્રા દશા’ હોય ત્યારે તેવી સ્થિતિમાં જ જીવોની પરિપૂર્ણ જીગૃતિ હોય તે ‘અનિદ્રિત દશા’ છે: તથા મૂઢ અજ્ઞાની જીવોની વિષયકષાયજનિત સામગ્રીમાં સુખની કલ્પનારૂપ જે જીગૃતિ હોય તે જ સ્થિતિમાં જેઓનું પરમ ઔદાસીન્ય હોય બદકે જેઓની ઘૃણા કે સર્વથા નિરપેક્ષતા હોય, તે ‘જીગૃતિ દશા’ છે.